

प्रकरण पहिले

१९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी आणि
मकरंद साठे यांचे कादंबरीलेखन

प्रकरण पहिले

१९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी आणि मकरंद साठे यांचे कादंबरीलेखन

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ कादंबरी : संकल्पना
- १.३ १९६० पूर्वीची मराठी कादंबरी
- १.४ १९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी
- १.५ १९६० पूर्वीची व नंतरच्या कादंबरीतील भेद
- १.६ नवकादंबरी विशेष
- १.७.१ मकरंद साठे यांचा जीवन परिचय
- १.७.२ मकरंद साठे यांचे साहित्यिक योगदान
- १.८ समारोप

प्रकरण पहिले

१९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी आणि मकरंद साठे यांचे कादंबरी लेखन

१.१ प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रबंधिकेमध्ये मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास केला जाणार आहे. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' व 'ऑपरेशन यमू' या साठे यांच्या कादंबऱ्या अनुक्रमे २००३ व २००४ मध्ये प्रकाशित झाल्या आणि या कादंबऱ्यांनी एक वेगळीच वाट निर्माण केली. नाटककार म्हणून साहित्य सृष्टीमध्ये सर्वश्रुत असलेले मकरंद साठे हे कादंबरीकार म्हणूनही आपली वेगळी ओळख निर्माण करतात. १९८० नंतरच्या कालखंडातील एक प्रयोगशील कादंबरीकार म्हणून त्यांचा निर्देश केला जातो. मकरंद साठे यांच्या या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करण्यापूर्वी मराठीतील कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप समजून घेणे गरजेचे ठरते.

मराठी कादंबरीमध्ये १९६० पूर्वीची कादंबरी ही पारंपरिक कादंबरीचे प्रतिनिधित्व करते. (अपवाद वगळता) तर १९६० नंतरची कादंबरी ही नवकादंबरी म्हणून ओळखली जाते. म्हणून प्रस्तुत प्रकरणामध्ये पारंपरिक मराठी कादंबरी आणि मराठी नवकादंबरी यांच्यातील भेद समजून घेणे गरजेचे आहे. या उद्देशाने त्यातील भेद समजून घेऊन नवकादंबरीचे विशेषही नोंदवले जाणार आहेत. १९६० नंतरच्या मराठी नवकादंबरीच्या पार्श्वभूमीवर मकरंद साठे यांचे साहित्यिक योगदान काय आहे याचा विचारही या प्रकरणामध्ये केला जाणार आहे.

मराठी साहित्यामध्ये कथा, कविता, नाटक व कादंबरी इ. वाङ्मयप्रकार रूढ झालेले आहेत. यामध्ये कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार तुलनेने कविता व नाटक यांच्याइतका प्राचीन नाही. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार मराठीमध्ये १८ व्या शतकाच्या दरम्यान रूढ झालेला आहे. हा वाङ्मयप्रकार अगदी अलिकडच्या काळातील असला तरी कथात्म वाङ्मयामध्ये मोडणारा असल्यामुळे कथात्म वाङ्मयाच्या परंपरेशी असलेले त्याचे नाते पूर्णतः तुटलेले नाही. अनेक शतकांची परंपरा असलेल्या कथात्म वाङ्मयाच्या परंपरेकडून 'कादंबरी' ने जे स्वीकारले आहे आणि नव्या जाणवांपोटी जे नव्याने निर्माण केलेले आहे त्यातून तिचे रूप घडत गेलेले आहे.' ^१ वाङ्मयीन क्षेत्रामध्ये विशिष्ट स्वरूपाच्या वाङ्मय प्रकाराचा निर्देश करण्यासाठी कादंबरी ही संज्ञा मराठी समीक्षेमध्ये रूढ झाली आहे.

कादंबरी हा शब्द मराठीत बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' या संस्कृत गद्यरचनेवरून रूढ झाला. सुरुवातीला का. बा. मराठे यांनी इंग्रजी 'Novel' या शब्दावरून मराठीत 'नावल' हा शब्द रूढ करण्याचा प्रयत्न केला. कादंबरी हा रचनाप्रकार जरी मराठीत इंग्रज कालखंडात रूढ झाला असला तरी कादंबरीची बीजे लीळाचरित्र स्मृतिस्थळ इ. महानुभाव गद्य वाङ्.मयात आढळतात. म्हणजेच कादंबरी या वाङ्.मयप्रकाराचे बीज १२ व्या शतकात रुजले होते हे आपल्या लक्षात येते. म्हणून कादंबरी हा पूर्णपणे पाश्चात्यांनी रूढ केलेला वाङ्.मयप्रकार नाही तर आपल्या मूळ कथात्म परंपरेचे विकसित रूप म्हणून कादंबरीकडे पाहिले पाहिजे.

आधुनिक मराठी वाङ्.मयाच्या इतिहासात आरंभ काळापासून कादंबरी या साहित्य प्रकाराने मोलाची भर घातली. बाबा पद्मनजी, ह. ना. आपटेपासून ते श्री. व्यं. केतकर, वि. स. खांडेकर, साने गुरुजी, विभावरी शिरूरकर यांसारख्या लेखक लेखिकांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात आपापल्या वृत्ती-प्रवृत्तीप्रमाणे आणि ताकदीप्रमाणे मनःपूर्वक व सातत्याने कादंबरीलेखन केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर यातील काही लेखक लिहित राहिले, परंतु त्यांच्या लेखनात वा कादंबरीच्या रूपात बदल झाला नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या सुमारास मराठीतील सर्वच वाङ्.मयप्रकारांमध्ये आशय आणि अभिव्यक्ती यांच्या माध्यमातून मोठे परिवर्तन झाले. कादंबरी त्याला अपवाद ठरली नाही.^२

कादंबरीतील परिवर्तन पर्वाचे अर्धवर्षू होते भालचंद्र नेमाडे. नेमाडेच्या 'कोसला'च्या नव्या वाटेची पायवाट करण्याचे धाडस इतर कादंबरीकारांनी फारसे केलेले नाही. वास्तववादाच्या पुढे जायचा प्रयत्न करणाऱ्या आणि मोडतोड करत कादंबरी या वाङ्.मयप्रकाराला पुढे नेणाऱ्या काही मोजक्या कादंबरीकारांमध्ये मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो. याचसाठी मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्यातील वेगळेपणाचा शोध या प्रबंधिकेत केला जाणार आहे.

१.२. कादंबरी : संकल्पना

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाबरोबर वाहत, वाढत, बदलत जाणारा एक प्रवाही साहित्यप्रकार आहे. घटना, कथानक, पात्रे, निवेदक, निवेदनशैली, भाषा इ. घटकांनी कादंबरीचा रूपबंध बनलेला आहे. या रूपबंधाचा लघुतम घटक किंवा 'एकक' 'घटना' हाच मानला जातो. घटना प्राकृतिक किंवा मानसिक स्वरूपाच्या असतात. कादंबरीकार या घटनांची गुंफण करित असतो. कादंबरीतील व्यक्ती विशिष्ट काळी या घटना घडवीत असतात. या घटनांच्या घडणीतून व्यक्ती ही वाढत

घडत जातात. ३

कादंबरीची संकल्पना कालानुसार बदलताना दिसते. त्यामुळे कादंबरीची नेमकी व्याख्या करणे कठिण होते. कादंबरीबाबत भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग, अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत अशी साहित्यकृती असते. कादंबरीत ह्या सर्व गोष्टींमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. सामाजिक आशय विशाल असावा लागतो. एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भासकट मांडलेला असतो. एखाद्या पोटसमुहाचे, पोटसंस्कृतीचे तपशिलासह दर्शन घडविलेले असते. आशयसूत्रे बळकट असतात, पात्रे सलग उभी राहतात." ४

या व्याख्येवरून कादंबरी हा लेखकाच्या एकंदर ज्ञानशक्तीला आव्हान देणारा एक सतत विस्तारशील वाङ्मयप्रकार आहे हे आपल्या लक्षात येते. कादंबरीत सारे सार्वजनिक आणि व्यक्तिगत वास्तव सामावून घेता येते. या सान्या वास्तव गोष्टी कादंबरीच्या जगात स्थलांतरीत करताना कथनाच्या तंत्रांनी दीर्घकाळ टिकेल अशी आभासात्मक संरचना तयार करावी लागते.

कादंबरी ही दीर्घकाळ चालणाऱ्या युद्धासारखी लेखकांना कागदांच्या ढिगांशी जखडून ठेवणारी भय स्वप्नासारखी आणि अमानुष अशी कृती असते. त्यामुळे कादंबरी निव्वळ निर्मितीलाच दीर्घकाळ घेणारा वाङ्मयप्रकार आहे. वास्तवदर्शी असणे हा कादंबरीचा मूळ धर्म आहे. त्यामुळे जातीवाद, धर्माधिता, राजकारण, राष्ट्रवाद अशा गलिच्छ गोष्टींना फक्त कादंबरीच उघडपणे सामोरी जाऊ शकते.

"कोणत्या दिशेने मराठी समाज जात आहे, हेही समजून घेण्यासाठी कादंबरीसारखे दुसरे सत्यवादी माध्यम नाही. हे युग म्हणजे गेले अर्धशतक कादंबरीचेच होते, असे आपल्याला आज म्हणता येईल. कारण वि. का. राजवाडे यांच्या शब्दात 'राष्ट्राच्या स्वभावावर ज्या ग्रंथांचा प्रभाव जास्त आहे असे' ह्या काळातले ग्रंथ अनेक सर्वेक्षणानुसार कादंबऱ्यांच आहेत." ५

१.३. १९६० पूर्वीची मराठी कादंबरी

मराठी कादंबरीतील अगदी प्रारंभीच्या काळातील 'यमुनापर्यटन', 'मुक्तामाला' आणि 'मोचनगड' या तीन कादंबऱ्यांतून मराठी कादंबरीच्या निर्मितीमागे तीन प्रकारच्या प्रेरणा दिसतात.

'यमुनापर्यटन' सारख्या सुधारणावादी भूमिका मांडणाऱ्या कादंबरीतून वास्तववादी कादंबऱ्यांची परंपरा निर्माण झाली. इंग्रजी राजवट ज्ञानप्रसार आणि बुद्धिवाद यामुळे मराठी समाजाचे आधुनिकीकरण सुरू झाले. नव्या मूल्यांच्या परिचयातून आपला समाज बदलला पाहिजे अशा परिवर्तनवादी भूमिकेचा उदय बुद्धिवादी वर्गामध्ये झाला. नव्या उदारमतवादी मूल्यांच्या संदर्भात आपल्या समाजाचा विचार करण्याच्या या प्रेरणेतून बाबा पद्मनजी, ह. ना. आपटे, वा. म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर, भा. वि. वरेरकर, विभावरी शिरूरकर, साने गुरुजी, गीता साने इ. लेखक लेखिकांनी लेखन केलेले दिसून येते.

वास्तववादी संबंध नसणाऱ्या पूर्णतः अद्भुत व काल्पनिक कथानकाच्या आधारे लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या रंजनाच्या स्पष्ट व उघड हेतूनेच निर्माण झालेल्या होत्या हीच 'मुक्तामाला' प्रवृत्ती पुढे अनेक कादंबरीकारांनी चालविलेली दिसून येते. यामध्ये लक्ष्मण मोरेश्वर हळबे, नारो सदाशिव रिसबूड, वामन कृष्ण देशमुख, साळुबाई तांबवेकर इ. चा समावेश करता येईल. याच सुमारास दुसरीकडे घटना, पात्र, वातावरण याबाबत वास्तवाचा आभास निर्माण करणारी, तसे तंत्र वापरणारी पण स्वभावतः रंजनवादी असणारी असाही कादंबरीचा एक प्रकार रंजनाच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेला दिसतो यामध्ये ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, ग. त्र्यं. माडखोलकर, वि. वा. हडप, वि. वि. बोकील, द. र. कवठेकर, र. वा. दिघे इ. चा समावेश या प्रवृत्तीमध्ये करता येईल.

जेत्या संस्कृतीच्या प्रभावाखाली दबला गेलेला समाज स्वतःच्या अस्मितेच्या शोधात आपल्या इतिहासाकडे अभिमानाने व आत्मगौरवाच्या भावनेने वळत असत. यातूनच 'मोचनगड' सारख्या ऐतिहासिक कादंबरीचा आभास निर्माण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचा उदय झालेला दिसून येतो व पुढे तीच परंपरा बनलेली दिसते. या परंपरेमध्ये रा. भी. गुंजीकर, विष्णू जर्नाधन पटवर्धन, शंकर मोरो रानडे, नागेश विनायक बापट इ. लेखकांच्या कादंबऱ्यांचा समावेश करता येईल.

अशा स्वरूपाचे १९६० पूर्वी मराठी कादंबरीचे स्वरूप होते. या कादंबऱ्यांत सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक या विषयांबरोबरच गांधीवाद, मार्क्सवाद, समाजवादी विचारसरणी, इतिहासातील शौर्यगाथा इ. विषय पार्श्वभूमीसारखे वापरलेले आहेत. वरवर पाहता या विचारसरणीचा पुरस्कार त्या कादंबरीमधून कादंबरीकार करत आहे असा आभास निर्माण केला जातो. याबाबत डॉ. वासुदेव सावंत म्हणतात, "या काळातील कादंबऱ्यांचे मुख्य आशयसूत्र म्हणजे तरुण-तरुणीच्या प्रेमाचे, प्रणयांचे चित्रण हेच होते. काही वास्तववादी कादंबरीकारांचा अपवाद वगळता बाकीचे बहुतेक कादंबरीकार

कादंबरी म्हणजे स्त्री-पुरुष प्रेमाची कथा असे गृहीत धरूनच कादंबऱ्यांची निर्मिती करित होते. 'मुक्तामाले' पासूनच कादंबरी म्हणजे प्रेमकथा हे समीकरण रूढ झालेले होते. फडके-खांडेकर युगात तर कादंबरी म्हणजे रोमँटिक प्रेमाची गाथाच बनलेली होती. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मूल्यामुळे एकीकडे आपल्या लेखकांचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलून सामाजिक परिवर्तनाबद्दलची आस्था जशी पद्मनजी, हरिभाऊ इ. लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होऊ लागली. त्याचबरोबर दुसरीकडे व्यक्तिस्वातंत्र्य या मूल्यांच्या आधारे आपल्या समाजात शक्य नसणारी स्त्री पुरुषांच्या मुक्त संबंधांची कल्पना रंजनवादी लेखकांनी उचलून स्वप्नरम्य अशा प्रेमकथा निर्माण केल्या."६ सावंत यांचे हे विवेचन १९६० पूर्वीच्या कादंबरीची वास्तविक स्थिती दर्शक दिसते.

असे असले तरी कोणताही वाङ्.मयीन नवा आविष्कार एकाएकी घडत नसतो. या नव्या आविष्काराच्या पूर्व खूणा आधीच्या कालखंडात क्षीणपणे का होईना प्रकट होत असतात. १९६० पूर्वीच्या कादंबरीतही अशा काही पूर्वखूणा दिसतात. १९२० ते ५५ या काळात मराठी कादंबरीला आलेला साचेबंदपणा टाळून वास्तवाशी प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न काही कादंबरीकारांनी केला. अशा लेखकात श्री. व्यं. केतकर, विभावरी शिरूरकर, व्यंकटेश माडगूळकर यांचा उल्लेख केला पाहिजे. कादंबरीचा आशय आणि रूप याबाबत निर्माण झालेले संकेत मोडण्याचा प्रयत्न या कादंबरीकारांनी केला...मराठी कादंबरीतले आवर्त नष्ट करून तिला नवी दिशा देण्यात या कादंबऱ्यांना पूर्ण यश मिळालेले नसले तरी फडके - खांडेकर युगातील मराठी कादंबरीच्या सांकेतिकतेला आणि व्याजरोमँटिकतेला छेद देण्याचा या कादंबऱ्यांनी केलेला प्रयत्न महत्त्वाचा आहे.७

१९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीचे स्वरूप लक्षात घेतल्यानंतर आता १९६० नंतरच्या मराठी कादंबरीचे स्वरूप समजावून घेणे संयुक्तिक ठरेल.

१.४. १९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी

"१९६० नंतरच्या काळात मराठीच्या 'मोचनगड' प्रवृत्ती, 'मुक्तामाला' प्रवृत्ती आणि 'यमुनापर्यटन' प्रवृत्ती या तिन्ही प्रवृत्ती तर शाबूत आहेतच पण त्यांचा एकमेकांशी संयोग होऊन किंवा त्यातूनच विकसित अशा काही नव्या प्रवृत्ती ही सीमारेषेवर निर्माण झाल्याचे दिसते."८ असे भालचंद्र नेमाडे नमूद करून १९६० नंतरच्या कादंबरीमध्ये सहा प्रवृत्ती प्रभावी आहेत असे विषद करतात. या सहा प्रवृत्तीपैकी मराठी नवकादंबरी ही विशेष प्रभावी आहे. १९६० नंतरच्या मराठी कादंबरीमध्ये नवता

आणण्याचे काम या प्रवृत्तीने केले. कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये नवता आणणारा, प्रयोगशीलता निर्माण करणारा कादंबरीकार म्हणून मकरंद साठे यांचा निर्देश केला जातो. साठे यांचे लेखन नवकादंबरीचे विकसित रूप आपणासमोर मांडते. म्हणून प्रस्तुत ठिकाणी १९६० नंतरच्या एकूणच कादंबरीचे स्वरूप समजून घेण्याऐवजी फक्त मराठी नवकादंबरीचे स्वरूप समजून घेणे उचित ठरेल.

नवे अनुभवविश्व घेऊन येणारी कादंबरी म्हणजे नवकादंबरी होय. नवकादंबरी अशी संज्ञा वापरताना आपणाला त्यामध्ये नवता अभिप्रेत असते म्हणून नवता हेच नवकादंबरीचे महत्त्वाचे मूल्य ठरते. असे जरी असले तरी नवकादंबरी एकूण आजवरच्या कादंबरीपेक्षा सर्वच बाबतीत वेगळी नव्हती. कादंबरीच्या आजवरच्या प्रवाहातील काही संदर्भ घेऊन ती अवतरली आहे.

१९६० नंतरच्या 'राडा', 'डोंबान्याचा खेळ' 'बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर', 'धग' 'कोसला' 'माणूस', 'इंधन', 'बिडार' 'जरीला', 'झूल' - 'सूड', 'सत्तातर,' 'सात सक्क त्रेचाळीस,' 'काळोखाचे अंग', 'देवाचा शब्द' या काही सुरुवातीच्या नवकादंबऱ्या होत. 'रात्रीचा दिवस', 'बळी', 'बनगरवाडी', तसेच शरदचंद्र मुक्तिबोधांच्या कादंबऱ्या यांचे योगदान मान्य करूनही नवकादंबरीचा विचार १९६० नंतरच्या कादंबऱ्यांच्या संदर्भातच अधिक महत्त्वपूर्ण ठरतो. 'रणांगण', 'बळी' या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण ठरल्या असल्या तरी त्यांची परंपरा निर्माण होऊ शकली नाही. मुक्तिबोधांच्या कादंबऱ्यात नवतेची काही वैशिष्ट्ये जाणवत असली तरी त्यांची कादंबरी रचनेची पारंपरिक पद्धत टाळू शकलेली नाही. १९६० नंतरच्या मराठी नवकादंबरीला पार्श्वभूमी तयार करण्याचे काम या काही कादंबऱ्यांनी केलेले दिसून येते. म्हणजेच ६० पूर्वीच्या 'बनगरवाडी' सारख्या कादंबरीने 'धग' सारख्या नवकादंबरीला पार्श्वभूमी तयार केली असे म्हणता येईल.

मराठी नवकादंबरी पारंपरिक कादंबरीच्या पार्श्वभूमीवरच 'नव' ठरते. नवता कधी परंपरांना छेद देते तर कधी तिचा नवा अन्वयार्थ लावू पाहते. परंपरा नाकारून तत्कालीन वास्तवाचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न नवता करित असते. ही नवता आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही अंगांने व्यक्त होते. तसेच मानवी अस्तित्वाचा वर्तमानाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करते यामुळे नवतेमध्ये अस्तित्त्वविचाराला प्राधान्य येते.

कादंबरी हे साहित्यातले आजचे सगळ्यात प्रभावी अस्त्र आहे. अशा या कादंबरीच्या

निर्मितीचा संबंध लेखकाच्या वर्तमानाशी असतो. लेखकाला पडणाऱ्या प्रश्नांचे मूळ त्यांच्या वर्तमानातच असतात. त्याचा शोध मराठी नवकादंबरी घेते. म्हणून ती एक सशक्त अशी प्रवृत्ती आहे. वर्तमान ही व्यापक आणि अटळ वस्तुस्थिती असते. ती बहुआयामी आणि विराटही असते. वर्तमान जगण्यातून होणारी घुसमट, त्यातून जाणवणारी धग हे लेखकाला अस्वस्थ करत असते. कादंबरी लिहिणे हा अशा जाचातून सुटण्याचा एक तात्पुरता रस्ता असतो. हे १९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी दर्शविते.

इ. स. १९६० नंतर मराठी नवकादंबरीच्या रूपाने मराठीत एक परिवर्तनाचे युग आले. धगधगती सामाजिक जाणीव व्यक्त करून जीवनातले आहे तसे वास्तव आणि सत्य समाजासमोर मांडण्याचे काम नवकादंबरीने केले. 'धग' १९६० पासून ते 'ऑपरेशन यमू' पर्यंत कादंबरीची विकसित रूपे या टप्प्यांमध्ये आपणास पाहता येतात. कादंबरी हा एक सामाजिक दस्तऐवज असतो आणि कादंबरीकाराला सामाजिक उत्तरदायित्व पार पाडावे लागते. अशी भूमिका स्वीकारून मराठी नवकादंबरीची निर्मिती होऊ लागली. नैतिकता, लेखकाचा मूल्यविचार मानवी जीवनाचे सम्यक आकलन मांडण्याचा प्रयत्न ही कादंबरी करते. अशा या मराठी नवकादंबरीची परंपरा फार मोठी आहे. भालचंद्र नेमाडे, उद्धव शेळके, भाऊ पाध्ये, मनोहर शहाणे, किरण नगरकर, रंगनाथ पठारे, पुरुषोत्तम बोरकर, श्याम मनोहर अशी एक समृद्ध परंपरा सांगता येईल.

मराठीत नवकादंबरीची सुरुवात प्रथम 'कोसला' ने केली. कोसलानंतर या प्रकारच्या अनेक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. 'बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर' भाऊ पाध्ये यांच्या कादंबरीचा नायक अनिरुद्ध चांगले करियर असलेला, वकिली करणारा, तथाकथित सुसंस्कृत व उच्चभ्रू समाजात वावरणारा आणि बसून खायचे ठरविले तर जन्मभर पुरेल अशी संपत्ती बापाकडून मिळालेला तरुण आहे. सुंदर पत्नी आहे अशा या अनिरुद्धला हेतुशून्यतेने काहीतरी उत्स्फूर्त आणि जगावेगळे करीत राहण्याची तीव्र इच्छा आहे. प्रत्येक कृतीच्या वेळी त्यांची इच्छा एकच असते. डोक्यात अविरत फिरत असणारी विचार चक्रे थांबवून 'शून्यपणा' चा अस्सल अनुभव मिळावा. नवकादंबरीतील नायक अशा पद्धतीने जगावेगळे कृत्य करत राहतो.

मनोहर शहाणे यांच्या 'पुत्र' या कादंबरीतील अच्युतचा संघर्ष हा देव, धर्म यांचा स्वार्थ, फसवणूक आणि शोषण यासाठी वापर करणाऱ्या समाजाच्या विरुद्ध आहे. अच्युतचा बाप अंगारेश्वराचा पुजारी आणि अच्युतला प्रस्थापिताविरुद्ध म्हणजे बापाविरुद्ध झगडायचे आहे असा हा नायकही शेवटी

हतबल होतो आणि तुच्छतावादी बनतो. म्हणजेच नवकादंबरीने उभा केलेला नायक हा अस्वस्थ असलेला, मानसिक कुचंबणा सहन करणारा, एकलकोंडा बनलेला त्यातून जीवनाचे निरर्थकत्व ओळखलेला म्हणून तर जीवनाबद्दल अधिकच निरुत्साही तुच्छतावादी बनलेला असा हा नायक खऱ्या अर्थाने अधिक माणूसपणाच्या जवळ जाणारा आहे. म्हणून तर नवकादंबरी ही अस्वस्थ नायकांचा जीवन प्रवास चित्रित करणारी कादंबरी आहे.

तीव्र संवेदनशीलतेने आणि आत्मीयतेने जीवनाला भिडू पाहणाऱ्या, पंचवीस वर्ष वयाच्या पांडुरंग सांगवीकरांची आत्मकथा, 'कोसला' मध्ये भालचंद्र नेमाडेनी सांगितली आहे. रसरशीतपणे व मनस्वीपणे जीवनाला सामोरे जाणाऱ्या पांडुरंगाच्या वाट्याला अपयश, परकेपण, तुटलेपण येत जाते. यामुळे तो परात्म होत जातो. हळूहळू मग तो स्वतःला बंद करीत करीत, स्वतः भोवतीचा कोश तयार करत राहतो. म्हणजेच परात्मता हाही मराठी नवकादंबरीचा एक विशेष म्हणून आपल्याला नोंदवता येतो. परात्मतेबरोबरच देशी जाणीव व्यक्त करणे हाही नवकादंबरीचा विशेष म्हणून सांगावा लागेल. हे विशेष आपणास १९६० नंतरच्या कादंबरीमध्ये शोधता येतात.

'अमुकचे स्वातंत्र्य' ही शशांक ओक ची कादंबरी मराठी नवकादंबरीच्या संदर्भात महत्त्वाची ठरते. कादंबरीचा निवेदक आपले स्वातंत्र्य जपू पाहताना 'माणूस' बनण्याचे स्वप्न पाहतो. त्यासाठी तो येथील सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक व्यवस्थेला नकार देऊ पाहतो. आपले माणूसपण जपण्यासाठी सी. ए. चे रजिस्ट्रेशन सर्टिफिकेट फाडून टाकतो. म्हणजेच माणूसपणाच्या जवळ जाणे हा नवकादंबरीचा एक समान धागा या कादंबरीमध्ये आढळतो. 'निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी' या ह. मो. मराठे यांच्या कादंबरीत बेकार युवकांचे केलेले चित्रण त्यातून विक्षिप्तपणा, विसंगती, अलंकारिक शैलीचा उपहास, पौराणिक, औपनिषदिक शैलीचे नमुने, काव्यात्मता यामधून कादंबरी नवा विचार मांडते. याचप्रमाणे मिलिंद बोकील यांची 'शाळा' वासुदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' राजन गवस यांची 'धिंगाणा' या काही कादंबऱ्या याच वाटेने जातांना दिसतात.

अनिल दामले यांची 'गौतमची गोष्ट' ही एक महत्त्वाची कादंबरी आहे. गौतम ही कल्पनेतील व्यक्तिरेखा चौघांनी मिळून निर्माण केलेली आहे. गौतमच्या निर्मितीचे देशी संदर्भ, धर्म-अध्यात्म यांची चर्चा, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रश्न, आपल्या बदलत्या रूपबंधाबद्दल स्वतः कादंबरीनेच बोलणे, शैलीगत उपहास, गौतमची भटकंती, भारतीय तत्त्वज्ञान शोधू पाहण्याची वृत्ती यामुळे मराठी

नवकादंबरीची परंपरा अधिक बळकट बनते. पात्रचित्रणातील नवीनता, पारंपरिक कथनशैली-शृंखलाबद्धकहाणी यामुळे गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी वर्तमानाला भिडून वर्तमान समस्यांचा नेमका वेध घेऊ पाहते. 'पांगुळवाडा' ही किशोर सानप यांची एक कादंबरी नवकादंबरीच्या कक्षा आणखी रुंद करते. या कादंबरीत गावपातळीवरील सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भातील मानवी अस्तित्वाचा शोध घेतला जातो. या कादंबरीचा नायक आपल्या सामाजिक-सांस्कृतिक अधः पतनाची कारणे मागच्या पिढीत शोधून वंश-सातत्याला नकार देण्याची कृती करतो. एकूणच मानवाचं सामाजिक स्तरावरील अस्तित्त्वच धोक्यात आले आहे. याचे तीव्र भान ही कादंबरी अधोरेखित करते. एकूणच मराठी नवकादंबरीची परंपरा निर्माण करून तिला बळकटी देण्याचे व मराठी कादंबरीच्या दिशा विकसित करण्याचे काम या परंपरेतील कादंबऱ्यांनी निश्चितपणे केले आहे.

प्रस्थापित मराठी वाङ्मयीन अभिरूचीला मुळापासून हादरे देणारी आणि केवळ आपल्या गुणवत्तेवर प्रबळ झालेली नवकादंबरी ही एकमेव प्रवृत्ती आहे. आपल्या भूमिकेचे भान संबंध पिढीला आहे असे चित्र कदाचित १३ व्या शतकानंतर आताच दिसून येत आहे. लेखक व वाचक यांच्या व्यतिरिक्त इतर सर्व घटकांना प्राधान्य देणाऱ्या आपल्या वाङ्मयीन संस्कृतीत ह्या कादंबरीने थोड्या मुठभर सुजाण वाचकांबरोबर आपले क्षेत्र प्रस्थापित करून कोणतीही तडजोड न करता नवी नैतिकता मांडत आणली. पंडिती मराठी समीक्षेला आपले कानून तपासून पाहण्याची गरज ह्याच नव्या कादंबरीने निर्माण करून दिली. नवकादंबरीला देशी परंपरेचे जितके भान आहे तितकेच परदेशी जागतिक संबंधही महत्त्वाचे वाटतात.

१.५. नवकादंबरीचे विशेष

नवकादंबरीची संरचना विस्तृत आणि शेवट खुले असतात. युनिटीचे तत्व दर्शनी नसून अतिरिक्त असते; पात्रांचे अवास्तव ठोकळे नसतात. भाषा जीवनातील प्रत्यक्ष बोलीच असल्याने वास्तवाचे खोटे चित्रण आणि भावविवशता शक्यच नसते. रीतिप्रधान पंडिती प्रवृत्तीतील भाषेची भावुकता आणि आकृतिनिष्ठ कृत्रिम प्रसंग नसतात. ह्या सर्व कादंबरीतील निवेदनात उपरोधावर बराच भर आढळतो. कादंबरीकार स्वतःच्या पात्राकडेही उपरोधाने पाहतो. नवकादंबरीने लौकिक व्यवहारातच सौंदर्य शोधण्याची तंत्रे रूढ केली.

१९६० नंतरच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय स्थित्यंतराचा परिणाम होऊन वाङ्मयीन व्यवहार अधिक सजग बनून नवे अनुभवविश्व नवकादंबरीतून व्यक्त झाले. नायिकाविषयीचे संकेत नवकादंबरीने मोडले.

१.६. १९६० पूर्वीच्या आणि नंतरच्या कादंबरीतील भेद

१९६० पूर्वीच्या आणि नंतरच्या मराठी कादंबऱ्यांचा तुलनात्मक विचार केला असता १९६० पूर्वीची कादंबरी ही पारंपरिक कादंबरी ठरताना दिसते. तर १९६० नंतरची मराठी कादंबरी (अपवाद वगळता) नवकादंबरी ठरते पारंपरिक मराठी कादंबरी कथानक, पात्ररचना, वातावरण, मनोविश्लेषण, भाषाशैली ह्या साच्यात तिची जडण-घडण होताना दिसते; परंतु नवकादंबरी ही कोणत्याही साच्याला किंवा आकृतीला न स्वीकारता स्वतःचे प्रमाणक तयार करते. नव्यानव्या घटकांची निर्मिती करते. नव्या कादंबरीत प्रयोग असतो. आयुष्यात, समाजात जगताना अशा अनेक गोष्टी असतात, की ज्यांना साहित्यदृष्ट्या कोणतेही मूल्य नसते; परंतु नवकादंबरीत अशा बाबींना वेगवेगळे आयाम देऊन प्रस्तुत केले जाते. मनाचे असे काही व्यापार असतात की ज्यांचा सहजासहजी शोध घेता येत नाही; परंतु नवकादंबरीत असा शोध घेता येणे शक्य असते.^९

संज्ञाप्रवाह, फ्रॉईडवाद अशा अनेक बाबींना साहित्यात स्थान दिले जाते. पारंपरिक कादंबरीत अशा मूल्यांना स्थान नसते. मराठी पारंपरिक कादंबरीत नसलेला आणि कोणत्याही घटकात समाविष्ट न होणारा अस्तित्व विचार नवकादंबरीत विशेष महत्त्वाचे ठरतो. परात्मता, तुटलेपण, समाजाकडे पाहण्याची चौकसबुद्धी अस्तित्ववादी नायकांना प्राप्त होते. नवकादंबरी परंपरागत तंत्रांना नाकारणारी असते. आपले स्वयंभू तंत्र ती निर्माण करते. नवकादंबरीतून चिंतनाभिमुखतेला गती मिळते. नायक अधिक संवेदनशील असतो.

अशाप्रकारे १९६० पूर्वीच्या व नंतरच्या मराठी कादंबरीमध्ये तुलनात्मकदृष्ट्या भेद दिसून येतात. प्रस्तुत अभ्यासासाठी 'मकरंद' साठे यांचे कादंबरीलेखन ' हा विषय घेण्यात आलेला आहे. साठे यांचे लेखन नवकादंबरीच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरते. म्हणून या ठिकाणी नवकादंबरी, नवकादंबरीचे विशेष, यांचा सविस्तर परामर्श घेतला आहे.

१.७.१ मकरंद साठे यांचा जीवनपरिचय

मराठी साहित्याच्या परंपरेमध्ये नाटककार आणि कादंबरीकार म्हणून स्वतःचा ठसा उमटविणारे मकरंद साठे हे १९८० नंतरचे आघाडीचे लेखक आहेत. नाटक व कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये लेखन करण्याबरोबरच त्यांनी नाट्यदिग्दर्शन आणि नेपथ्यसंरचना याबाबतही लेखन केलेले आहे. नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रांमधूनही अनेक लेख प्रकाशित झाले आहेत. नवभारत, अनुष्ठम्भ, ललित इ. नियतकालिकांमधून ते लिहित असतात.

मकरंद साठे यांचा जन्म २९ ऑगस्ट १९५७ रोजी झाला. त्यांनी आर्किटेक्चरमधील डिप्लोमा केलेला आहे. व्यवसायाने ते वास्तुविशारद आहेत. ललित कला केंद्र, पुणे विद्यापीठ येथे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी १९९६ ते २००० पर्यंत अतिथी अध्यापक म्हणून त्यांनी काम पाहिले आहे. लेखक, वास्तुतज्ञ आणि अंतर्गत संरचनाकार म्हणून त्यांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. १९८६ पासून ते नाट्यलेखन करतात तर २००० नंतर ते कादंबरी लेखन करू लागले आहेत. त्यांच्या अनेक नाटकांची भाषांतरे इंग्रजी, हिंदी, कन्नड, उर्दू इ. भाषांमधून झाली आहेत. त्यांच्या नाटकांना व कादंबरीलाही महत्त्वाचे पुरस्कार मिळालेले आहेत.

१.७.२. मकरंद साठे यांचे साहित्यिक योगदान

१९८० नंतरच्या मराठी साहित्य परंपरेमध्ये नाटककार व कादंबरीकार म्हणून मकरंद साठे यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. भालचंद्र नेमाडे, भाऊ पाध्ये, श्याम मनोहर, अशा काही लेखकांनी मराठी कादंबरी वेगळ्या दिशेने नेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात आता मकरंद साठे यांचाही मोठा वाटा आहे. मकरंद साठे यांच्या लेखनामधून जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण यांचे संदर्भ येतात व या युगामध्ये माणूस आपली स्वतःची ओळख टिकवू शकेल काय ? या प्रश्नाचा शोध ते आपल्या लेखनामधून घेताना दिसतात.

मकरंद साठे यांचे साहित्यिक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या साहित्याबद्दल वाचक समीक्षकांनी नोंदवलेले अभिप्राय त्यांचे योगदान सिद्ध करण्यासाठी पुरेसे आहेत.

१. प्रा. संध्या देशपांडे : 'ऑपरेशन यमू' ही एकविसाव्या शतकाची कादंबरी आहे' ^{१०} म्हणून गौरव करतात.

२. प्रा. प्रल्हाद वडेर : 'ऑपरेशन यमू' ही मती गुंग करणारी कादंबरी' ^{११} या शब्दात अभिप्राय नोंदवतात.
३. गो. पु. देशपांडे : 'अच्युत आठवले आणि आठवण', ही नागरी जीवनाच्या निरर्थकत्वाची कहाणी आहे, ^{१२} असे निरीक्षण नोंदवतात.
४. हेमंत देसाई : 'चौक' या नाटकाबद्दल म्हणतात. "भर चौकात सर्वांना उभे करून विचारांचे फटके मारून जाणीव जागृती करणारे नाटक" ^{१३} असे मत नोंदवतात.

या काही निवडक प्रतिक्रियांमधून मकरंद साठे यांचे योगदान आपणाला मान्य करावे लागते. त्यांच्या लेखनाचे सामर्थ्य या प्रतिक्रियांमधून आपल्या लक्षात येते.

१.८ समारोप

प्रस्तुत '१९६० नंतरची मराठी नवकादंबरी आणि मकरंद साठे यांचे लेखन' या प्रकरणांमध्ये 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराच्या संकल्पनेपासून ते १९६० नंतरच्या मराठी कादंबरीमध्ये, साहित्यामध्ये मकरंद साठे यांचे योगदान काय आहे ? याबाबत चर्चा केली आहे.

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीलेखनाचा विचार करत असताना आपल्याला फक्त १९६० नंतरच्या मराठी कादंबरीचा विचार करून चालणार नाही तर १९६० नंतर ज्या वेगवेगळ्या प्रवृत्तींमधून मराठी कादंबरी वाचकांसमोर येत आहे. त्यामधील 'नवकादंबरी' ही एक सशक्त प्रवृत्ती आहे व याच नवकादंबरीचा विकास भाऊ पाध्ये, श्याम मनोहर इ. लेखक करताना दिसतात. मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्या नवकादंबरीचा पुढचा टप्पा गाठताना दिसतात. म्हणून कादंबरीच्या विकासामध्ये मकरंद साठे यांचे योगदान बहुमोल आहे हे आपल्या लक्षात येते.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाबरोबर वाहत, वाढत, बदलत जाणारा एक प्रवाही साहित्यप्रकार आहे. सध्या जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये तर जीवन अधिकच गतीमान झाले आहे; असे असले तरी हे गतीमान वास्तव आपल्या कवेमध्ये पकडण्याचा प्रयत्न मकरंद साठे आपल्या 'कादंबरी' लेखनामधून करताना दिसतात.

संदर्भ सूची

१. हस्तक, उषा - कादंबरी - भागवत श्री. पु. रसाळ सुधीर व इतर - साहित्य : अध्यापन आणि प्रकार, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, १९८७. (पृ. २६१)
२. खोले, विलास - संपादकिय - गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, मुंबई, लोकवाङ्मय गृह, प्रथम आवृत्ती २००२ (पृ. सात)
३. पाटील, गंगाधर - समीक्षेची नवी रूपे, मुंबई, मॅजेस्टिक प्रकाशन. दुसरी आवृत्ती जूलै, २००१ (पृ. ८८)
४. नेमाडे, भालचंद्र - टीकास्वयंवर, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन. प्रथम आवृत्ती - सप्टेंबर १९९० (पृ. १९८)
५. नेमाडे, भालचंद्र - बीजभाषण (संपा.) खोले, विलास - गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी. उ. नि. (पृ. ३०)
६. सावंत, वासुदेव - उदाहरणार्थ कोसला, श्रीरामपूर, शब्दालय प्रकाशन पहिली आवृत्ती जून १९९९ (पृ. ३८)
७. तत्रैव पृ. ५१, ५२.
८. नेमाडे, भालचंद्र - 'टीका स्वयंवर' उ. नि. (पृ. २००)
९. सानप, किशोर - मराठीतील प्रायोगिक कादंबरी आणि श्याम मनोहर - अमरावती, बजाज पब्लिकेशन्स प्रथम आवृत्ती २००४ (पृ. ७, ८)
१०. देशपांडे संध्या - 'प्रिय रसिक' पॉप्युलर प्रकाशन. जुलै २००५ (पृ. ६)
११. वडेर, प्रल्हाद - 'साप्ताहिक सकाळ' १८ जून २००५.
१२. देशपांडे, गो. पु. - लोकसंग, १७ ऑगस्ट २००३, (पृ. क्र. ४)
१३. देसाई, हेमंत - 'साधना', ९ ऑक्टोबर २००४, (पृ. क्र. १)